

واژه شناسی تاریخ

تاریخ از نظر لغت به معنای تعیین و شناساندن وقت است. برخی این واژه را عربی ندانسته اند، اما نظر برگزیده ترین است که تاریخ از ماده "آرخ" یا "ورخ" به معنای تعیین وقت - گرفته شده است.

ابن خلدون، تاریخ را دانشی سرچشمه گرفته از حکمت و بیانگر سرگذشت ملتها، سیره ی پیامبران و سیاست پادشاهان می داند. بادر نظر گرفتن عناصر اصلی تاریخ، یعنی انسان از یک سوءوزمان و مکان از سوی دیگر، می توان گفت: تاریخ مجموعه ای از اطلاعات درباره تأثیر و تأثر انسان است و به طور طبیعی اموری چون هدایت، گمراهی، سازندگی، ویرانگری، رفتارهای عادلانه و ستمگرانه اش را شامل می شود.

تاریخ نقلی: تاریخ نقلی، علم به وقایع و حوادث سپری شده و آگاهی از اوضاع و احوال گذشتگان است. زندگی نامه ها، فتح نامه ها و سیره ها، از این نمونه است. علم تاریخ در این معنا، به یک سلسله امور جزئی و فردی می پردازد و در واقع علم به "بودن" هاست زیرا به گذشته تعلق دارد.

تاریخ علمی: تاریخ علمی یعنی مطالعه، بررسی و تحلیل وقایع گذشته و استنباط قواعد و سنت های حاکم بر زندگی گذشتگان. در واقع محتوای تاریخ نقلی (حوادث و وقایع گذشته) مبادی و مقدمات این علم شمرده می شود و برای استنباط قوانین کلی و کشف طبیعت حوادث تاریخی و روابط علی و معلولی آنها سودمند است.

علمیت، اعتبار و فایده تاریخ: از آنجاکه اثبات دانش بودن تاریخ (science) به آسانی میسر نیست، گروهی به تاریخ و گزاره های آن بسیار بدبین و بی اعتمادند. اینان علم تاریخ را نوری ضعیف می دانند که در مسیر نا هموار زندگی کمتر می توان بدان اعتماد کرد. دشواری ارزیابی دقیق علل رفتارها، روابط علی و معلولی آنها و تجزیه ناپذیری آن - در تاریخ علمی - همچنین مشکل تأثیر بسیار غرضها و تعصبات و اهتمام خود کامگان و سیاستمداران به تدوین تاریخ (تاریخ نقلی) این بدبینی را دوچندان کرده است. اما به دلیل اینکه وجود تاریخ، به عنوان مجموعه ای از معارف بر خودارزروش، موضوع و نظم و انسجام، تردید ناشدنی است، بیشتر محققان، نگاهی چنین بدبینانه به شناسنامه تمدنهارا واقع بینانه نمیدانند.

زیرا اولاً: ماهیت برخی از وقایع به گونه ای است که امکان تحریف و دروغ در آنها راه ندارد. ثانیاً نمی شود همه افراد بشر را به سودجویی و دروغ پردازی در ثبت و نقل وقایع متهم کرد. افزون بر این، محقق می تواند با توجه به شاخصهایی که برای مطالعه تاریخ وجود دارد، درستی و نادرستی بسیاری نقلها و تحلیلها را دریابد.

دقت در رویکرد تاریخی قرآن و نهج البلاغه به خوبی بیانگر اهمیت، اعتبار، فایده مندی و علمیت تاریخ است. حتی اگر علمیت رابه معنای تجزیه پذیری و آزمودنی بدانیم نیز تاریخ از علمیت برخوردار است البته ممکن است معیارها و موازین تجربه در تاریخ و روش این تجربه دقیقاً همان روش و معیارهایی نباشد که برای علوم حسی و تجربی شمرده و طی می شود.

از نظر قرآن کریم، هم برداشت روایی از یک پدیده طبیعی یا غیر طبیعی، نقل رفتار و کنش و واکنش یک شخصیت خوب یا بد، زن یا مرد، یا گزارش یک فتح یا شکست، کامیابی یا ناکامی یک قوم یا یک جامعه و یا فرهنگ تمدن (تاریخ نقلی) مهم است و هم تحلیل ساختارها، بررسی علل وقوع حوادث و شناختن و شناساندن زمینه ها و علل بروز حوادث و پدیده ها و پیامدهای آن (تاریخ تحلیلی). چنانچه کشف قوانین حاکم بر وقایع تاریخی و تبیین کم و کیف تکرار آنها (فلسفه تاریخ) نیز مورد اهتمام قرآن کریم و سخنان امام علی (ع) در نهج البلاغه است.

فلسفه تاریخ، سنن و عوامل محرک آن

فلسفه تاریخ عهده دار بررسی حقیقت و علت وجودی این تحولات، کشف سنن حاکم بر آنها، تعیین منازل برجسته حرکت تاریخ، تبیین روشهای پژوهش تاریخ و همچنین ارزیابی دستاورد این پدیده هاست. با شناخت این قوانین است که میتوان تاریخ کنونی را به فرمان آورد و گذشته را چراغ راه آینده قرارداد. این حقیقت که صحنه تاریخ، چون دیگر صحنه های جهان، به وسیله قوانین و سنن مربوط به خود

آباد و سرسبز است، در قرآن کریم به روشنی بیان گردیده است. آیاتی که از مرگ و زندگی جوامع، فراگیر بودن کفر یا ایمان جهانی و نابودی جامعه ها و امتهای بر اثر طرد پیامبران پرده برمی دارد، نظریه «قانونمندی تاریخ» را مطرح می نماید.

اهمیت و ارزش تاریخ اسلام

جوامع، چون موجودی زنده اند. هر یک هویتی مشخص دارند و در حرکت خویش از سمت گیری و کارمایه های ویژه خود بهره میبرند. شناسنامه هر ملتی بر اساس «میراث های تاریخی» اش شکل میگیرد. میراث های تاریخی و فرهنگی جهان اسلام در واقع حافظه تاریخی ملت های مسلمان را شکل میدهد؛ پیکر جامعه اسلامی را نیرو و نشاط می بخشد و سبب پایداری، استواری و وحدت جهانی مسلمانان میشود.

تاریخ نگاری و اهتمام مسلمانان به آن

بذرافکار تاریخی که در قرآن و احادیث پیامبر خدا (ص) جوانه زده بود، از همان آغاز ظهور اسلام، روییدن آغاز کرد. تاریخ نگاری در اسلام با جستجو، گردآوری و نقل اخبار و روایاتی درباره رویدادهای خاص، که تا آن زمان سینه به سینه نقل می شد، آغاز گردید. این تلاش در مدتی کوتاه به بارنشست و با تنوع و ژرفای ویژه اش در میان سائر دانش های اسلامی جایگاهی والا و برجسته یافت. به تدریج دانشی بدون شکل گرفت که نه تنها شاخه های جداگانه و مستقل داشت از ادبیات متنوع و «روش های خبریابی» و «پژوهشی» ممتازی برخوردار بود. در بحث از تاریخ نگاری اسلامی اشاره به موضوعاتی چون گونه های تاریخ نگاری، مکاتب تاریخ نگاری و منابع تحقیق در تاریخ اسلام و نیز دانش های کمکی مطالعه تاریخ اسلام حایز اهمیت است. از آنجا که پرداختن به همه این مباحث مقدور نیست به تذکر چند نکته اکتفا می شود:

۱- برخی معاصران در طبقه بندی گونه های تاریخ نگاری اسلامی، اسامی کتب نوشته شده را ملاک قرار داده و بر این اساس نگاشته های تاریخ مسلمانان را به هفت گروه تقسیم کرده اند:

۱. سیره نگاری ۲. تک نگاری ۳. تاریخ نویسی عمومی و تقویمی ۴. تاریخ نگاری بر اساس نسب شناسی ۵. سبک خبری و پیوسته ۶. تاریخ نگاری محلی ۷. تاریخ نگاری فرهنگی و اجتماعی

۲- مکتب تاریخ نگاری چیست و مکاتب معروف تاریخ نگاری اسلام کدامند؟

شاید بتوان مجموع اندیشه های یک استاد که در جمعی نفوذ یافته و تبعیت می شود یا شیوه خاص یا نظریه مشترکی را که گروهی از فلاسفه، اندیشمندان، محققان و شاگردان آنان دنبال می کنند، مکتب نامید مکاتب تاریخ نگاری اسلامی حاصل اندیشه عده ای از متفکران بزرگ اسلامی و شاگردان و پیروان آنان است و حداقل پنج مکتب بزرگ تاریخ نگاری اسلامی را میتوان نشان داد:

الف) مکتب نگاری حجاز (مدینه) که به ترکیب قرآن، فقه و احکام با موضوعات تاریخی شناخته شده است.

ب) مکتب تاریخ نگاری عراق (بصره) که با تأثیر پذیری از موقعیت به دست آمده در نتیجه فتوحات و بیشتر با بهره گیری از ادبیات پیش از اسلام به ویژه انساب، ایام و اخبار، به ثبت حوادث پرداخته است.

ج) مکتب تاریخ نگاری شام که بیشتر به تأثیر پندارهای جاهلی امویان و در پی کسب مشروعیت سیاسی و دینی حکومت آنان پدید آمد.

د) مکتب تاریخ نگاری یمن که به نوعی در پاسخ به ادعاهای قومی و قبیلله ای امویان به وجود آمده است.

و) مکتب نگاری ایرانی که ضمن ترجمه آثار کهن فارسی به تدوین مجموعه هایی پرداختند که به نوعی احیاگر اندیشه شعوبی گری بوده است.

۳- هر چند منابع مطالعاتی تاریخ اسلام متنوع و بسیارند، در یک بررسی کلی می توان آنها را به موارد زیر تقسیم نمود:

الف) منابع شفاهی: منابعی است که روایات، احادیث و اشعار آن بیشتر منشأ شفاهی داشته و سینه به سینه نقل شده است. از ویژگی های بارز این بخش، اتکا به حافظه و ثبت حوادث در اذهان و انتقال آن از طریق گفت و شنود است.

ب) منابع مکتوب: این منابع شامل اسناد، مدارک، قراردادها، صلح نامه ها و کتاب های تاریخی است و بیشتر از منابع شفاهی گرفته شده است. ثبت، تدوین و تألیف اطلاعات تاریخی چه بسا از بروز جعل، تحریف، غفلت و اشتباه جلوگیری می کرد و «اسناد مدون» فرصت مطالعه و مقایسه اخبار را برای محقق فراهم می آورد.

ج) منابع تصویری: شامل نقاشی، خط نقاشی و نقشه های تاریخی است. این نقشه ها زینت بخش کتابهای جغرافیای تاریخ است.

د) منابع معماری: بنای مساجد و کاخها، معماری شهرها و باروها و جاده های برون شهری و درون شهری، هر یک منابعی است که در تکمیل اطلاعات و ناگفته های تاریخ تأثیر داشته است.

۴- در بحث ازدانش های کمکی برای مطالعه تاریخ اسلام می توان گفت، مورخ و محقق تاریخ اسلام علاوه بر استفاده از علم تفسیر قرآن، حدیث، فقه، اسماء الرجال، ادیان و کلام، از منابع شعری، ادبی و جغرافیا نیز استفاده وافر می برد. از میان انواع دانشهای یاری رسان تاریخ، می توان به موارد زیر اشاره نمود:

الف) زبان شناسی: گسترش سرزمین های جهان اسلام در غرب و شرق موجب شد تا مورخ بناچار با چند زبان مهم آشنا باشد. وجود اصطلاحات مهم تاریخی، فهم و درک منابع شفاهی یا مکتوب از دوران گذشته و مواجهه پیاپی مورخ اسناد کهن، بر ضرورت زبان شناسی در تحقیقات تاریخی می افزاید.

ب) سند شناسی: سندیکی از مهمترین ارکان تدوین تاریخ است. از این رو، مورخ در تدوین و تنظیم اطلاعات تاریخی با چگونگی ترتیب و طبقه بندی اسناد تاریخی آشنا می شود.

ج) سکه شناسی: از راه های شناخت اوضاع اجتماعی، سیاسی و فرهنگی هر عصر، بررسی وضعیت اقتصادی آن دوره است. مورخ و محقق تاریخ می تواند با استناد به سکه های هر دوره ضمن دست یافتن به حقایق تاریخی، ممیزات اجتماعی - سیاسی هر عصر را مشخص کند. نوشته ها و نقوش سکه ها وزن، حجم و بهای آنها اطلاعات گرانبهای در اختیار مورخ می گذارد.

د) جغرافیا: زمان و مکان دو عنصر مهم تاریخ است جغرافیا به مثابه ظرف مکانی تاریخ، نقش مهمی در بروز حوادث تاریخی دارد که بدون آن توضیح، تحلیل و تفسیر وقایع ممکن نیست.

و) ادبیات: علم تاریخ از ادبیات، تفکیک ناپذیر است. زیرا ادبیات آینه تمام نمای تفکر، تخیل و عواطف انسانی است. از این رو مورخ باید با ابزار ادبی هر ملت چون شعر آشنا باشد، تا قصه های ادبی و آموزه های فرهنگی و اجتماعی ملتها را درک کند.

افزون بر آنچه در بحث اهمیت تاریخ اسلامی ذکر شد، بخشی از علل و انگیزه های توجه کم نظیر مسلمانان به مسأله تاریخ و تاریخ نگاری عبارت است از:

۱- قداست دانش و ارزش والای آن در اسلام.

۲- موضع تصدیقی قرآن در برابر انبیای پیشین و اصول و مبانی تعلیماتی آنان.

۳- ترغیب و تشویق های قرآن درباره سیر مطالعه در زمین و کشف فلسفه تاریخ و عبرت گیری از سرنوشت منکران، تکذیب کنندگان، باطل گرایان و...

۴- لزوم بهره گیری از سیره و سنت معصومان، به عنوان اسوه حسنه و الگوهای کامل دین، و گسترش فرهنگ جاویدان اسلام.

۵- اهتمام فرمانروایان به ماندگاری حکومت خویش و ارائه تصویری مناسب از خود.

۶- ورود مائهای گوناگون جهان به آیین اسلام و داد و ستد فرهنگی با دیگر اقوام و ملل.

آسیب شناسی تاریخ اسلام و منابع آن

به منظور رویکرد واقع بینانه به تاریخ اسلام و گزارشهای موجود، آسیب شناسی و بررسی آفاتی که تاریخ اسلام تا کنون با آن روبرو بوده است، بسیار اهمیت دارد و ابهام و تردید گزارشهای پیچیده را که از اعتبار تاریخ اسلام به شدت کاسته است برطرف می کند.

برخی از این آفات به تاریخ اسلام اختصاص ندارد، ولی در تاریخ اسلام نمود بیشتری یافته است. در این میان، علل تحریف تاریخ اسلام اهمیتی فزون تر دارد. مهمترین اسباب تحریف تاریخ اسلام عبارت است از: